

BALÁZS SÁNDOR

A KOMMUNIKÁCIÓS KÉPESSÉGFEJLESZTÉS VIDEÓS GYAKORLATTAL

ABSTRACT: (*Kommunikative Fähigkeitsentwicklung durch Video-Praktikus*) Seit sechs Jahren werden Trainings zur Förderung pädagogischer Fähigkeiten mit Hilfe der Videotechnik am pädagogischen Lehrstuhl der Eszterházy Károly Hochschule für Lehrerbildung durchgeführt. Unsere gegenwärtige Schrift berichtet von den Übungen zur Entwicklung eines Elements der pädagogischen Fähigkeit - von den der Fähigkeit der Kommunikation.

Sie demonstriert kurz den Begriff und die Typen der Kommunikation, dann handelt sie von den praktischen Phasen der Entwicklung der verbalen und un verbalen Kommunikationsfähigkeit. Die, am Lehrstuhl durchgeführte Untersuchungen bzw. die, in West-Europa gesammelte Erfahrungen bestätigen, dass die Elemente der Kommunikationsfähigkeit gelehrt werden können und ihre richtige Anwendung die Wirksamkeit vom Belehrung - Lernen - Prozess und den Erfolg der erzieherischen Arbeit bessert.

Az újjászülető iskolarendszerünk egyik legfontosabb tényezője a *pedagógus*. Döntően az ő munkájától függ, hogy mennyire sikerül a társadalmilag elvárt értékeket átadni, kialakítani; a pedagógustól függ elsősorban, hogy milyen eredménnyel sikerül a tanítás-tanulás folyamatát irányítani, az iskola iránt támasztott makro- és mikrokörnyezeti elvárásoknak megfelelni.

Felkészítjük-e erre a fontos szerepre a hallgatóinkat? A pedagógusképzés jelenlegi helyzetét ismerve és értékelve nem lehetünk egészen nyugodtak. A végzett hallgatóinkról szóló információk a munkájukat

érintő sikerekről és kudarcokról szólnak. Sajnos ezek között elég sok a kudarc.

A konfliktusok sora éri őket:

- tanár-tanuló, tanár-szülő, tanár-tanár relációkban;
- a tanítás-tanulás folyamatának irányításában;
- a nevelési szituációk értelmezéseiben, megoldásában;
- érzéketlenek a körülöttük levő eseményekre;
- alacsony az empátiaérzékük, nem tudnak megfelelő miliőt kialakítani.

tani.

Mindezek okait keresve az alábbi megállapításokra jutottunk:

- a felvételikor a válogatás nem terjed ki a pedagógiai alkalmaság vizsgálatára;
- a tanárképzésbe bekerült hallgatók egy része kényszerpályán mozog, nem akar pedagógus lenni és nem azonosul a rá váró feladatokkal;
- képzésük ideje alatt kevés megoldandó pedagógiai feladattal találkozhatnak, kevés lehetőségük van konkrét pedagógiai szituációk, problémák megoldására;
- későn és kevés alkalommal kerülnek igazán közeli kapcsolatba a gyerekekkel, a tanítással;
- nem alakul ki a helyes "énkép" ismeretük;
- nem rendelkeznek azokkal az *alapvető pedagógiai képességekkel* amelyek elengedhetetlen feltételei az eredményes nevelőmunkának.

E felismerés alapján több mint hat éve -- az OOK támogatásával, Poór Ferenc segítségével kezdve -- végeztünk vizsgálatokat és hozzá kapcsolódó videós gyakorlatokat a pedagógiai képesség fejlesztésére, különös tekintettel a *kommunikációs képesség* fejlesztésére. Kötelezően választható speciálkollégiumként hirdettük meg a pedagógiai képességfejlesztést a képzés ötödik-hatodik szemeszterében.

A videós képességfejlesztő gyakorlatunk kezdetén hallgatóink megismerkednek a kommunikáció elméleti alapjaival. Nem célja a jelen írásunknak a témánkhoz kapcsolódó elméleti kérdések teljes körű feltárása és bemutatása, ezért csak utalunk ezek némelyikére.

A *kommunikáció fogalma* nem tartozik a legpontosabban definiáltak körébe. A pedagógiai közgondolkodásban is meglehetősen sokféle értel-

mezésével találkozunk. Segítik a meghatározását a pszichológiai, szociológiai és nyelvészeti kutatások is. Álláspontunk rögzítése előtt tekintsünk át ezek közül néhányat. A század eleji amerikai szociológia a kommunikációról, mint *társadalmi* jórészt interperszonális viszonyról beszél. "Kommunikáción azokat a mechanizmusokat értjük, amelyeken keresztül az emberi viszonyok léteznek és fejlődnek..."¹ írja Cooley.

A nyelvészeti kutatások révén került a kommunikáció értelmezésébe a "szimbólum" fogalma. Ilyen típusú megfogalmazás: "A kommunikációt úgy határozhatjuk meg, mint jelentések átvitelét szimbólumok segítségével. Amikor az emberek szimbólumokkal hatnak egymásra, kommunikációt folytatnak."²

Az idegen szavak szótárában a kommunikáció értelmezése: "közlés, közlemény, híradás, összeköttetés, tapasztalatszerzés."³

Véleményünk szerint a fogalom leírásához akkor jutunk legközelebb, ha a gyökérig megyünk vissza, ha a szó eredetét vizsgáljuk meg. A kommunikáció szó latin eredetű, a "*communicare*" szóból származik, melynek jelentése *közössé tenni*. Mindezek alapján nézetünk szerint a *kommunikáció a különböző információk közössé tételét, kicserélését jelenti az emberek között, valamilyen jelrendszer segítségével*. Jelenti: az emberi gondolatok, érzelmek cseréjét írásban, szóban, jelekben; és szabályozott üzenetszere. A kommunikáció általában négy lépésben zajlik le: információ átadás, -felvétel, -visszajelzés, -szabályozás.

A kommunikációs képességek fejlesztésének elméleti alapozásánál középpontba helyeztük a *verbális és nem verbális kommunikáció* tanulmányozását. A kommunikációs tevékenységben, a *szóbeli közléshez*, annak erősítéséhez ill. tagadásához *mindig társul* valamilyen *nem verbális információ*, például: tekintet, hangszín, mozgás, arcjáték formájában. Felméréseink, tapasztalataink azt mutatják, hogy a verbális kommunikáció alkalmazásának metodikai kérdéseit jobban ismerik a hallgatók, mint a nem verbális elemekét, azok információerősítő és közvetítő szerepét. Mindezek okait kutatva az derült ki, hogy a képzésük folyamatában -- középiskolai tanulmányaik során, logikai, didaktikai, nevelélméleti kurzusaikon -- bizonyos alapismereteket elsajátítottak a verbális kommunikációról. Nem kaptak viszont ismereteket a nem verbális kommunikáció fontosságáról, annak a tanítás-tanulás folyamatában betöltött szerepéről, az eredményességet és hatékonyságot javító funkciójáról. A témánk szakirodalmi feldolgozása során már ráirányítottuk a hallgatóink

figyelmét arra, hogy "...a nem verbális kommunikáció elemei egyrészt érzelmeket fejeznek ki, az ilyen jellegűek egy része *nem tudatos* (spontán) -, másrészt a beszéd mondanivalójához kapcsolódóan kapnak szerepet, a kiemelését segítik elő, a hangsúlyozást nyomatékosítják, a mondanivalót tagadják, tehát a megértést szolgálják; továbbá szabályozó és jelzéseket tartalmazó üzeneteket hordoznak -- ez utóbbiak a *tudatos*, szándékolt jelzések körébe tartoznak."⁴

A képzések e kezdeti szakaszában már a videotechnika közelébe vittük és technika barátta tettük a hallgatókat; megtanulták a felvételkészítés, lejátszás elméleti és gyakorlati ismereteit.

A képzés második szakaszában indítjuk a konkrét képességfejlesztő gyakorlatokat, amelyekkel az *önismeret* elérését, *önfejlesztés* elősegítését céloztuk meg. A kezdeti, nagyon egyszerű feladatok elvégzésének sorozatával -- bemutatkozás, sztori elmondása -- igyekeztünk *önkonfrontációt* kialakítani a video által eléjük tárt kép -- videotükör -- és a magukról kialakított kép összevetésével. A kezdeti ütköztetések erősítették meg bennünket azon feltételezésünkben, hogy az önmagukról kialakított kép többségüknél jócskán eltér a kamera által rögzített képtől. Sok pótcselekvésre mutatott rá a nagy leleplező videókamera. Egy pár tipikus "rádöbentést" kiemelünk, amelyről a hallgatók nem tudtak, pl.:

-- A kézzel való állandó matatás, amely lehet, hogy csak az ujjak mozgásában jelenik meg, de valamilyen tárgy is lehetséges. Legtöbbször tollal manipuláltak, vagy a hajukat turkálták.

-- Milyen lehetetlen testhelyzeteket vesznek fel, szinte esetlenül állnak, közben megdőlvé támaszkodnak az asztalra, a legkülönbözőbb pózokat veszik fel, a lábaik szinte összeakadnak.

-- Milyen sok grimasz figyelhető meg az arcukon.

-- Mennyi töltelékstót használnak beszédjük közben, mennyire zártan formálják a szavakat.

A jellegzetes pótcselekvések egy részének tudatosítását jól segítette a gyorsítási technika alkalmazása a visszajátszásoknál, mert a jellegzetes mozdulatok, gesztusok, itt gyorsabb ismétlődésükkel jobban kiemelésre kerültek.

A gyakorlatok e szakaszában -- amikor már a technika bekapcsolódott a képzésbe -- fontosnak tartottuk, hogy a közös munkát minden eddiginél jobban segítő miliőt teremtsünk, olyan *közösséget* hozzunk létre, ahol feszültség-, szorongás-, megszégyenüléstől való félelem nélkül szól-

hatnak és mondhatnak véleményt. Megismerkednek egymással: megismerik -- az elmondásokból --, hogy ki honnan jött, hová tart és mit akar. A közös -- de az egyént is fejlesztő -- munkához fontos volt az egymás élményanyagába való bepillantás gyakorlata a sztorik, élmények elmondásán keresztül. Képet kaptunk arról, melyek azok az értékek amelyek egyeseknek örömet, sikert jelentenek, illetve bánatot, kudarcot okoznak másoknak.

A kommunikációban nagyon fontos feladat az is, hogy bele tudjuk magunkat élni mások érzelmeibe, gondolataiba. Ezt gyakoroltuk a *szövegfelolvasásokkal*, amikor azt kértük, hogy az általunk adott szöveget igyekezzenek "kifejezően" felolvasni, próbálják magukat beleélni a közlésbe.

Minden egyes feladatmegoldást követően -- bemutatkozás, sztori-, élmény elmondás, szövegolvasás -- a hallgatók önjellemzést, önértékelést végeztek.

Kialakítottunk egy egyszerű szempontsót a szóbeli elemzésekhez (a visszajátzás előtt és után), amelyek segítettek a figyelem irányításában, a "lényeg" megragadásában.

Mi a véleményed?

- a feladat megoldásáról,
- a hangodról (hangsúly, hangerősség, beszéddinamizmus),
- a gesztusodról,
- a mozgásodról,
- a tekintetedről,
- a testtartásodról?

Ezt követően a csoport tagjai is elmondhatták véleményüket, kritikájukat. Tapasztalatunk azt bizonyítja, hogy ez eléggé érzékeny része a tréningeknek, mert voltak kellemetlen esetek: egyes hallgatók nem szívesen vették a minősítést, megsértődtek.

A videóval rögzített kép visszajátzására és elemzésére -- elsőként önjellemzés és értékelés majd a csoport tagjainak jellemzése, értékelése - - csak a következő foglalkozásokon kerülhetett sor. Ezt az időtényező és a csoportlétszám kényszere alakította így ki, holott a hallgatók azonnal szertették volna viszontlátni teljesítményüket.

A felvétel visszajátzást követő szóbeli elemzéseket kiegészítettük írásos értékelésekkel is. A hallgatók tulajdonságpárokat tartalmazó lapokon minősítették a teljesítményeket. Az értékelés alapjául a kommuniká-

ciós képesség részét képező verbális és nem verbális csatornákra vonatkozó pozitív és negatív megállapítások szolgáltak. Az értékeléseknél használt tíz fokozatú táblázaton jól követhettük a hallgatók fejlődését, a kommunikációs képesség csatornáinak módosulását, illetve támpontokat kaptunk a szükséges korrekciók elvégzéséhez.

Már e szakaszban tudatosult, hogy a képmagnetofon alkalmazása segíti az önmagunkról való differenciált tudást. A "videotükör" növeli az önismereti információkat, gazdagítja az énképet és a megélt sikerek révén erősíti az önbizalmat. Javítja a kommunikációt, egyre többet tudnak adni önmagukból, fogékonyabbak lesznek mások jelzéseinek felismerésére.

Újabb szakasza a kommunikációs képességek fejlesztésének a *szituációs feladatok* megoldása. A gyakorlatok lényege az, hogy a csoporttagok különféle helyzetekben, feladatokkal a kongruens és inkongruens kommunikáció megvalósítására törekcszenek.

Egyszerűbb az a feladat, amikor kongruens viselkedést kellett bemutatni, amikor a szavakkal ugyanazt mondom, amit egyéb jelzéseim is közvetítenek. Sokkal nehezebb feladatot jelentett, több gyakorlást igényelt az inkongruens viselkedés bemutatása, amikor a nem verbális jelzésrendszer ellentétes a szavakban kifejezett tartalommal.

Talán hasznos ha néhány ilyen jellegű gyakorlatot bemutatunk:

Érzelmek kifejezése szavak nélkül

A csoporttagok mindegyike kap egy "érzelemlkártyát", amelyben egy-egy érzelmet közlünk. Pl.: dühös, ideges, szomorú, rácsodálkozó, gondterhelt, rémuló, unatkozó, örvendő, stb. A hallgatók azt a feladatot kapják, hogy szavak nélkül -- a kommunikációs jelrendszer segítségével -- mutassák be a kártyán szereplő érzelmet, a többiek feladata pedig a bemutatott érzelem kitalálása. E gyakorlatokkal az a célunk, hogy lehetőséget teremtsünk a szavak nélküli információközlésre illetve annak megértésére.

Érzelmek kifejezése szavakkal

Ezeknél a gyakorlatoknál is "érzelemlkártyát" kapnak a hallgatók, de itt már összekapcsolódik a kifejezésben a verbális és nem verbális kommunikáció. Nehezítettük a feladatok megoldását azzal, hogy a megadott érzelemhez pl.: dühös, szomorú, rémuló, stb., annak kifejezéséhez egy viszonylag "semleges" szót kellett kimondani. Ilyen szó lehet "cicuska", stb.

Miért nehéz e feladat? Azért mert sokkal könnyebb a feladat olyan megoldása, amikor az érzelemhez megfelelő tartalom is társul. Pl.: érzelemkártyán szereplő szó: dühös. Ennek az érzelmenek a kifejezése ilyen formában: "Dühös vagyok, mert nem értel meg!" Nehezebb viszont a dühösséget kifejezni -- hangszínnel, hangmagassággal, mozdulattal, gesztussal, tekintettel -- ha az érzelemhez viszonyítva az előbb említett semleges szót mondom, pl. "cicuska". Nagyon sok próbálkozás után sikerült csak ezeket az érzelmeket viszonylag elfogadhatóan, elhitethetően kifejezni.

Szituációs feladatok

Két, három hallgatónak kellett bemutatni szituációt és eljátszani azt a szerepet, érzelmeket amelyet egy "Szereplapra" írva kaptak meg. Sajátossága e feladatoknak, hogy mindenki csak a saját szerepét ismeri, annak érvényesítésére törekszik. A sok szerepjáték közül -- elég nehéz ezeket összeállítani -- egyet bemutatunk.

Három szereplője van a szituációnak és az alábbi írásos instrukciókat kapják.

Ági szerepe

Úgy érzed, hogy téged ok nélkül hibáztatnak, Erzsi nagyon kellemetlen dolgokat terjeszt rólad. Te elmesélted a legjobb barátnődnek Erzsi esetét -- Erzsi szakított a fiújával, és részletesen elmondta, miként történt a dolog --, de nem gondoltad, hogy barátnőd ezt továbbadja másoknak is. Erzsi így kellemetlen helyzetbe került. Nagyon rosszul érzed magad a történetek miatt, de nem tetszik neked az, ahogyan Erzsi most mindenütt undok pletykafészeknek nevez téged. Változatlanul fontosnak tartod azonban Erzsi barátságát.

Erzsi szerepe

Nagyon bánt és zavar, hogy többen is tudnak a társaid közül olyasmiről, amely a te legszemélyesebb ügyed. Ágit hibáztatod ezért. Amikor az osztályfőnök felajánlja, hogy üljtek le Ágival együtt a közös tisztázásra, kicsit gyanakodva fogadod az ajánlatot, és először nem is fogadod el. Ennek oka az, hogy attól tartasz, Ági majd elmondja ezt is másoknak, elmondja, hogy mit történt az osztályfőnök jelenlétében lezajlott beszélgetésen.

Osztályfőnök

Helyzetleírás:

Kik a felek? Két nagyon jó, "volt" barátnő, "

Erzsi és Ági.

Mi történt? Erzsi szakított a fiújával. A szakítás okát, körülményeit elmesélte Áginak. Amikor pár napos hiányzás után Erzsi bement az iskolába, azt tapasztalta, hogy több iskolatársa is tud szakításáról, és annak részleteiről. Erzsi ezért Ágit hibáztatja. Meg is mondta Áginak, hogy vége a barátságuknak.

Ki fordult az osztályfőnökhöz?

Ági kérte meg, hogy segítsen a probléma megoldásában, mert nem érzi jól magát a kialakult helyzetben. Nagyon fontos neki Erzsi barátsága.

E gyakorlatok során tovább tudatosult a hallgatókban:

- hogyan szabályozhatják le a szemkontaktusukat;
- miként lehet a szemkapcsolatot felvenni és fenntartani, érzelmet kifejezni;
- hogyan tudják modulálni hangjukat, változtatni hangszínüket és beszédtempójukat;
- miként tudnak bánni a hangjukkal;
- mozgásukkal, gesztusaikkal erősíthetik, esetleg ronthatják közlésük hitelességét.

A tréningek elemzése során megerősödött a hallgatókban, hogy a feladatok végrehajtásában a *tervezett* sok mozzanat mellett számos *nem tervezett*, *spontán* mozzanat is van. Ezeknek a spontán mozzanatoknak is nagyon sok üzenete van.

E periódus második részében megkezdjük a *tanítási gyakorlatokat* hallgatói csoport előtt. Minden hallgató egy-egy témát dolgozott fel az oktatási folyamat egy mozzanatára koncentrálna, pl.: célkitűzés, konkrét tény nyújtása, konkrét tény elemzése, stb. Az itt szerzett tanítási tapasztalatok felhasználásával -- a harmadik kísérleti csoportunktól -- építettük be

tréningünkbe azoknak a feladatoknak a sorát, amikor a megadott téma feldolgozásának sokféleségét keresték, illetve különböző variánsokat dolgoztak ki az oktatási folyamat előzőekben említett mikrostrukturális elemeinek megoldására.

Miért iktattuk be ezt a variánst a kezdeti képzési koncepcióba? Az okát a tanítási gyakorlatokon szerzett tapasztalataink adták, ugyanis azt láttuk, hogy tanulóink többsége "sémákban" gondolkodik. Nem keresik a feladatok megoldásának sokféleségét. Nem tudatosult bennük, hogy problémahelyzetekben fel kell tárni a lehetséges jó megoldásokat, és ezek közül kell kiválasztani a minden feltételnek megfelelő legjobb, leg-egyszerűbb megoldást.

Az ilyen jellegű tréningek eredményeként jelentősen fejlődött kreativitásuk, rögtönzési és reflektálási készségük.

A képzésnek e szakaszát zárta le az a foglalkozási sor, amelyben már általános iskolás tanulók hat-hét fős csoportjával kerültek kapcsolatba kezdetben játék és technikai foglalkozásokon, majd 20 perces tanítási-tanulási gyakorlatokon.

E feladatok elvégzésével helyzeteket teremtettünk az eredményes kommunikációra. Az alábbi lépéseket gyakoroltattuk:

Passzív figyelés

Ezen eljárással a másik felet arra akartuk készíteni, hogy *beszéljen*, s közben különböző jelzésekkel igyekeztünk kifejezni egyetértésünket illetve véleményünk különbözőségét.

Pl.: Nem verbális jelekkel: mosoly, bólintás, fejrázás, odahajlás, intés, stb.

Verbális megerősítéssel: ühüm, nocsak, no, stb.

Aktív hallgatás

Ezzel a feladatok, problémák *tisztázására* törekedtünk a hallottak újra értelmezésével, más nézőpontból való megfogalmazásával és újabb információk adásával. Mindezek mellett fontosnak tartottuk, hogy a kapcsolódó nevelői *kérdések* fejezzék ki az élénk érdeklődést.

Parafrázis alkalmazása

Az elhangzott tények, gondolatok újramondásával igyekeztünk bemutatni és egyben ellenőriztetni, hogy jól értették-e az elmondottakat. Tipikus kérdései e mozzanatnak: "Vagyis ezt mondtad?" "Jól értettelek?"

Érzelmek visszatükröztetése

Fontos feladat volt annak gyakorlása, kifejezése, hogy értem a velünk interakcióban lévő érzelmeit, melyet nem verbális jelekkel és szavakkal egyaránt igyekeztünk tudatosítani. Ilyen jellegű szóbeli közléseket tettünk: "Úgy látom örülsz." "Hangod azt jelzi sértődött vagy!"

Kísérleti munkánk *befejező* feladatait adták a gyakorlóiskolai tanítók. Teljes tanítási órákat rögzítettünk a képmagnóra, majd az előzőekben már leírtak szerint értékeltük: elsőként a tanító hallgató értékelt, ezt követően a csoporttársak mondták el véleményüket a látottakról.

A két szemeszter lezárásakor igyekeztünk választ adni arra is, hogy a tréningbe bekapcsolódott hallgatóink milyen fejlődést értek el pedagógiai és kommunikációs képességükben. Ebben ismételt a videotechnika -- videotükör -- volt segítségünkre. A két szemeszter alatti hallgatói tevékenységet rögzítő felvételeket időrendi sorrendben összeváltuk: a kezdeti megszólalástól, botladozástól az osztályban történt tanításig; de a tulajdonságpárokat tartalmazó értékelőlapokat is felhasználtuk a változások megállapítására.

Tapasztalatok, tanulságok

A videós tréninget elsősorban a kommunikációs képességek fejlesztésére szerveztük. Az elvégzett gyakorlati feladatok alkalmasak annak fejlesztésére. A kortárscsoport előtti szereplés, a tanulók foglalkozásaink szervezése, irányítása azonban nemcsak a kommunikációs képességeket fejlesztette, hanem a pedagógiai képességük minden eleme fejlődött.

A kommunikációs készség verbális és nem verbális csatornáinak helyes alkalmazása javította a tanítás-tanulás eredményességét.

A tevékenységek végrehajtásának képmagnón való rögzítése, a visszajátszás utáni elemzése nagy segítséget adott a hallgatók önismertének kialakításához, tudatosításához.

Világossá vált, hogy nem kell, nem szabad erőszakkal megváltoztatni a hallgatók kommunikációs képességét, de a visszajátszással, elemzéssel együttjáró önkonfrontációs alkalmak kedvezően hatnak a képességfejlődésre.

A gyakorlóiskolai tanításokon szerzett tapasztalataink egyértelműen azt bizonyítják, hogy azok a hallgatók akik a pedagógiai képességfejlesztő speciálkollégiumon kommunikációs tréningen vettek részt, sokkal könnyebben elfogadtatták magukat, jobb együttműködő kapcsolatot alakítottak ki a tanulókkal, mint mások. Nevelő-oktató munkájukat ered-

ményesebben végezték, megízlelték a tanításban rejlő siker ízét, amely talán egy egész életútra meghatározó lesz számukra.

A pedagógiai képességfejlesztő tréningeket be kell építeni a tanárképzés tantervébe, ehhez a technikai feltételeket meg kell teremteni.

JEGYZETEK

1. Szecskő Tamás: Kommunikációs rendszer - köznapi kommunikáció. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 54.
2. Szecskő Tamás: Kommunikációs rendszer - köznapi kommunikáció. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 54..
3. Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 441.
4. Poór F. - Wacha I.: A pedagógiai kommunikációs kérdések... OOK, Veszprém, 1983.

IRODALOMJEGYZÉK

- Arnheim, R.: A vizuális élmény. Az alkotó látás pszichológiája. Gondolat Kiadó, Bp. 1979.
- Bábosik István: A személyiségformálás közvetett hatásokkal. TK. Bp. 1982.
- Bagdy Emőke--Telkes József: Személyiségfejlesztő módszerek az iskolában. TK. Bp. 1988.
- Balogh Jenő: A vizualitás alapjai. OOK. Jegyzet, Veszprém, 1976.
- Bán András--Beke László (szerk.): A video világa. Népművelési Intézet, Bp. 1982.
- Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció modern elmélete és ennek pedagógiai perspektívái P.Sz. 1967. 925--941.
- Buda Béla: Az empátia - a beleélés lélektana. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1985.
- Buda Béla--László János: Beszéd a szavak mögött. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1981.

- Csáki László: A videotechnika tanórán kívüli hasznosítása a személyiség fejlesztésére. In.: Képmagnetofon alkalmazása a pedagógusképzésben és továbbképzésben (szerk.: Poór F.) V.OOK. Veszprém, 1985. 174--181.
- Cserné Adermann Gizella--Dudás Margit--Vastagh Zoltán: A kommunikációs képesség fejlesztése a tanárképzésben. OOK. Veszprém, 1980. 23--46.
- Falus Iván: Videofelvételek a pedagógusképzésben. AV Közlemények, 1977/2. 151--156.
- Falus Iván: A video szerepe a fontosabb pedagógiai készségek, képességek kialakításában. In.: A képmagnetofon alkalmazása a pedagógusképzésben. II. (Szerk.: Poór F.) OOK Veszprém, 1981.
- Farkas Júlia--Zsolnai József: A pedagógusok attitűdjének fejlesztése videóval. OOK. Veszprém, 1981.
- Gabnai Katalin: Drámajátékok gyermekeknek, fiataloknak, felnőtteknek. TK. Bp. 1987.
- Gádor Anna: A videomagnetofon szerepe a személyiségfejlesztésben. In.: A képmagnetofon alkalmazása a pedagógusképzésben és továbbképzésben II. (Szerk.: Poór F.) OOK. Veszprém, 1981. 195--206.
- Gádor Anna: Képmagnetofonos tréningcsoportok a pedagógusképzésben és továbbképzésben. In.: a pedagógiai képességek intenzív fejlesztésének módszerei. Tk. Bp. 1986. 21--228.
- Halász László: A képernyő tekintete. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1976.
- Heun, H. G.: A video használata az NDK egyetemeken folyó tanárképzésben. OOK, Veszprém, 1985.
- Hunyady György: A kommunikáció pszichológiája. In.: Alkalmazott pszichológia. (Szerk.: Lénárd F.) Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1984. 177--191.
- Hűvös Éva: A képmagnetofon alkalmazásának tartalmi kérdései a pedagógusképzésben. In.: A képmagnetofon alkalmazás a képzésben és továbbképzésben. II. (Szerk.: Poór F.) OOK, Veszprém, 1981.
- Kiss Tihamér: Az énkép kialakulása és fejlődése. TK. Bp. 1978.
- Klinzing, H.G.--Zifreund, W.: Tanárképzés videóval. AV Kommunikáció. 1988/5. 179--180.
- Koncz István: Önismeret--énismeret. (Videós önismereti tréning) Módszertani Füzetek, 1986/2. 43--48.

- Koncz István: A video szerepe a politikai képzésben. (Önismeret, problémamegoldási készség fejlesztése) In.: A politikai munka pedagógiájának oktatása és kutatása 27. 1989. 70.
- Kopriva, J.: Videodidaktika. Brno, 1987.
- Kruper, K.R.: Kommunikációs játékok. Népművelési Intézet, Bp. 1979.
- Lewin, K.: Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1975.
- Linard M.--Prax, I.: Képzés közbeni önvizsgálat videóval vagy munkaközbeni önkép. Education Permanente, Mai 1980. 5--30. (Ford. OOK)
- Lóth László: A videotechnika helyzete, alkalmazásának elméleti és gyakorlati problémái politikai képzésben. In.: A politikai munka pedagógiájának oktatása és kutatása 21. 1985. 102.
- Mérei Ferenc--Ajakai Katalin--Dobos Enikő--Erdélyi Ildikó: A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.
- Miesch, Ch.: A videotechnika alkalmazása az NDK pedagógiai főiskoláin. OOK, Veszprém, 1985.
- Mohos Sándor: Video ante portás. Köznevelés. 1988. IX. 26.
- Nádasi András: A videotechnika a pedagógia szolgálatában. Módszertani Füzetek, 1982/4. 8--13.
- Orosz Sándor: Bevezető a képmagnetofon alkalmazási konferencia anyagához. OOK, Veszprém, 1983.
- Orosz Sándor--Horváth Rezső --Pehi László: A videófelvételek komplex felhasználási lehetőségei a pedagógusképzésben. OOK, Veszprém, 1981.
- Palotai Ferencné: Video a továbbképzésben. AV Kommunikáció, 1988. 3--4. 124--125.
- Peki László: Videózás a pedagógusképzésben. OOK. Veszprém 1987.
- Poór Ferenc: A videós tréningek a továbbképzésben. Pedagógiai Technológia, 1988/1.
- Poór Ferenc --Wacha Imre: A pedagógia kommunikációs készségek és fejlesztésük videotechnika segítségével. OOK, Veszprém, 1983.
- Poór Ferenc: A videotechnika lehetőségei a képzésben. Tankönyvkiadó, 1990.
- Rudas János (szerk.): Önismereti csoportok. Tömegkommunikációs Kutatócsoport Bp. 1984.

- Rudas János: Strukturált gyakorlatok az önismereti csoportokban. Magyar Pszichológiai Szemle, 1986.
- Sass Attila: A videotechnika lehetőségei a tanárjelöltek önmegismerésének segítésében. In.: A képmagnetofon alkalmazása a pedagógusképzésben V. (Szerk.: Poór F.) OOK, Veszprém, 1985. 105--112.
- M. Simon István: Egy videós speciálkollégium pedagógiai hatásai. AV Kommunikáció, 1989/1. 19--20.
- Stark Antal--Dornbach Mária: Képmagnetofonos visszajelzés jelentősége a pedagógusszerep elsajátításában. OOK, Veszprém, 1981. 133--148.
- Szövényi Zsolt--Ungárné Komoly Judit: A videomagnó alkalmazása a nevelési gyakorlatokon. In.: A képmagnetofon alkalmazása a pedagógiai képzésben és továbbképzésben. (Szerk.: Poór F.) OOK, Veszprém, 1980. 7--22.
- Szűcs Pál: Audiovizuális eszközök és anyagok hatékonyságának vizsgálata. Magyar Pedagógia, 1982/1.
- Szűcs Pál: Video kézikönyv. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1985.
- Szűcs Pál: Videós tréningek a továbbképzésben. Pedagógia Technológia, 1988/1.
- Tóthné Dudás Margit: A pedagógusjelöltek kapcsolatteremtő képességének vizsgálata. In.: Képmagnetofon alkalmazása a pedagógusképzésben és továbbképzésben II. (Szerk.: Poór F.) OOK, Veszprém, 1981. 208--215.
- Zrinszky László: A képek nyelvén. Módszertani Füzetek, 1982/4. 41--44.
- Zsoldosné Obay Ágnes: A videofelvételek felhasználása a tanárképzésben. Történelemtanítás, 1987/6. 16--17.